

Comparative Exegesis of the Relationship Between “al-Jinnah” and God in Verse 158 of the al-Saffat Chapter*

Ahad Davari Chelaghahi

Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Maragheh Quranic Sciences Faculty,
University of Qur’anic Studies and Sciences, Qom, Iran. Email: davari@quran.ac.ir

Research Article

Abstract

Exegetes have presented two meanings for “*al-jinnah*” in verse 158 of the al-Saffat Chapter. Most exegetes have considered the intended meaning of this term to be angels, citing the correspondence between the lexical meaning of the word “*al-jinnah*” and the hiddenness of angels from the external senses as the basis for this interpretation. According to this view, there is a father-daughter relationship between God and the angels. The second group of exegetes has considered the apparent meaning of the term “*al-jinnah*” and identified it as jinn, stating that some polytheists believed in a spousal relationship between God and the jinn. The present study, by evaluating the arguments of both groups of exegetes, aims to not only analyze the meaning of “*al-jinnah*” but also clarify the nature of the relationship mentioned in the verse. The findings of this research indicate that the arguments of the first group (the majority of exegetes) are weak, and the context of the verses supports the view of the second group. In addition to the context, other Quranic verses also refer to the polytheists’ belief in a marital relationship between jinn and God. The existence of narrations from the *Tabi’in*, the occasion of revelation of the verse, and the culture of pre-Islamic Arabs provide further evidence confirming the chosen meaning. Thus, the verse in question exalts God’s sanctity from any form of relationship, particularly a marital relationship with the jinn.

Keywords: jinn in the Quran, al-Saffat: 158, lineage in the Quran, daughters of God, angels

* Received 9 August 2024; Received in revised form 23 November 2024; Accepted 11 January 2024; Published online 28 May 2025

Cite this article: Davari Chelaghahi, A. (2025). Comparative Exegesis of the Relationship Between “al-Jinnah” and God in Verse 158 of the al-Saffat Chapter. *Comparative Interpretation Research*, 11(1), 253-275. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11476.2379>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

In the Makkan chapter, al-Saffat, God mentions some beliefs of the polytheists to prove His oneness and presents arguments against their falsehood. Among these, He refers to their belief in a connection between God and *al-jinnah* (the jinn), declaring God's sanctity above such descriptions: *"And they have set up a kinship between Him and the jinn, while the jinn certainly know that they will be presented [before Him]. Clear is Allah of whatever they allege [about Him] —[all] except Allah's exclusive servants."* Exegetes have mentioned the relationship between *al-jinnah* and God in the aforementioned verse differently. Some of them, attributing their view to the majority of exegetes, consider *al-jinnah* to mean angels, believing that the polytheists regarded them as daughters of God. The second group has focused on the apparent wording of the verse and linked it to the polytheists' belief in a genealogical connection between God and the jinn.

In examining relevant literature on the subject, particularly sources addressing jinn or angels, despite the extent and diversity of discussions, no specific source other than Quranic exegeses was found that addresses the meaning of "*al-jinnah*" in the verse in question and clarifies the nature of the relationship. The present study aims to conduct a comparative analysis of the views of exegetes regarding the interpretation of the verse, resolve contradictions among their opinions, and elucidate God's seriously intended meaning. This is achieved through library research and analysis of Quranic verses as well as consideration of contextual factors, the culture at the time of the Quran's revelation, and the lexical meanings of terms. The study seeks to answer the following questions: What is the intended meaning of "*al-jinnah*" in the verse under discussion? What are the strengths and weaknesses of exegetes' opinions in determining the meaning of this term? And what kind of relationship did the polytheists believe existed between God and the jinn?

Arguments of the First Group

Most exegetes, due to the compatibility of the lexical meaning of "jinn" with the hiddenness of angels from human sight, have interpreted "*al-jinnah*" in the verses in question as referring to angels. They believe that, according to some polytheists, angels are daughters of God. Verses 149–157 of the same chapter also allude to this belief among pre-Islamic Arabs. Narrations from a number of *Tabi'īn* in the Makkann school of exegesis—such as Saeed b. Jubayr, Mujahid, and Ikrimah—and later in the Iraqi school of exegesis, like Qutadah and Suday, promoted this interpretation among the majority of exegetes, to the extent that this view gained acceptance among most later exegetes. According to this group of exegetes, the

relationship mentioned in the verse between God and “*al-jinnah*” is that of father and daughter.

Arguments of the Second Group

The Quran frequently refers to angels using the term “*al-malā’ikah*” and to jinn using the term “jinn,” and the application of “jinn” to angels is not common in the Quran. Therefore, deviating from the established term for jinn would contradict the Quran’s wise nature. Fundamental differences between jinn and angels in their creation, infallibility, reproduction, etc., also invalidate interpreting “*al-jinnah*” as angels. Other verses also declare God free from having a spouse, including the statement from the jinn: “*Exalted be the majesty of our Lord; He has taken neither any spouse nor son.*” This statement by the jinn denying God’s marital status may indicate that some believed there was a spousal relationship between God and the jinn. In addition to Quranic verses, narrations from some *Tabi’in* also indicate that “*al-jinnah*” refers to the jinn. For instance, reports from Atiyyah, Mujahid, Kalbi, and Qatadah mention that the polytheists claimed God had married noble female jinn, becoming their son-in-law, and that from this union, angels were born as God’s daughters. These narrations are supported by the context of the verses and the culture of pre-Islamic Arabs. The context of the verses indicates that God’s purity above any relation to jinn was revealed to condemn the beliefs of certain Arab tribes who fashioned idols in the form of daughters and worshipped them as God’s daughters. Additionally, some Arabs worshipped jinn. According to this group of exegetes, the type of relationship mentioned in the verse in question is that of God’s marital bond with the jinn.

Conclusion

The arguments of the first group of exegetes lack sufficient strength, as the similarity between the lexical meaning and the hiddenness of angels from the external senses cannot prove that “*al-jinnah*” in verse 158 of the al-Saffat Chapter refers to angels. Rather, it requires evidence of usage in pre-Islamic Arabic poetry and expressions, prophetic traditions, and the expressions of the companions of the Prophet, none of which are found in lexical or exegetical sources.

The findings of this research indicate that the context of the verses supports the view of the second group. In addition to the context, other Quranic verses also refer to the polytheists’ belief in a marital relationship between jinn and God. The existence of narrations from the *Tabi’in*, the occasion of revelation of the verses, and the culture of pre-Islamic Arabs

provide further evidence confirming the chosen meaning. Thus, the verse in question exalts God's sanctity from any relationship, particularly a marital relationship with the jinn.

References

- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. (1999). *Tafsir al-tahrir wa al-tanwir al-ma'ruf bi-tafsir Ibn Ashour*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qommi*. Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Salam, Y. (2004). *Tafsir Yahya b. Salam al-Tayyimi al-Basri al-Qirwani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Sulayman, M. (2002). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tabari, M. (1992). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabataba'i, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami lil-Matb'uat. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].

تفسیر تطبیقی نسبت الجنّة با خدا در آیه ۱۵۸ سورة صافات*

احد داوری چلقائی

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم قرآنی مراغه، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران.

رایانامه: davari@quran.ac.ir

چکیده

مفسران دو معنا از الجنّة در آیه ۱۵۸ سورة صافات ارائه کرده‌اند. بیشتر مفسران مراد از این واژه را فرشتگان دانسته‌اند و تناسب معنای لغوی واژه «الجنّة» با پوشیده بودن ملائکه از حواس ظاهری را دلیل این تفسیر اعلام کرده‌اند. طبق این دیدگاه، بین خدا و فرشتگان نسبت پدری و دختری برقرار است. گروه دوم مفسران ظاهر لفظ «الجنّة» را در نظر گرفته و مراد از آن را جن شناسانده‌اند و گفته‌اند برخی از مشرکان نسبت همسری بین خدا و جن قائل بوده‌اند. مطالعه حاضر، با ارزیابی دلایل دو گروه از مفسران، قصد دارد علاوه بر واکاوی معنای «الجنّة»، نوع نسب مذکور در آیه را تبیین کند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد دلایل گروه نخست (بیشینه مفسران) ضعیف است و سیاق آیات نظر گروه دوم را تأیید می‌کند. افزون بر سیاق، آیات دیگر قرآن نیز به گمان مشرکان در همسری جن و خدا اشاره کرده‌اند. وجود روایاتی از تابعین، شأن نزول آیه و فرهنگ عرب‌های پیش از اسلام شواهد دیگری هستند که معنای منتخب را تأیید می‌کند. بنابراین آیه مورد بحث ساحت خدا را از هر گونه نسبت، به‌ویژه نسبت همسری با جن، تنزیه کرده است.

کلیدواژگان: جن در قرآن، صافات: ۱۵۸، دختران خدا، فرشتگان، نسب در قرآن

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۹ | بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳ | پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

استناد به این مقاله: داوری چلقائی، احد. (۱۴۰۴). تفسیر تطبیقی نسبت الجنّة با خدا در آیه ۱۵۸ سورة صافات.

پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۱)، ۲۷۵-۲۵۳. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11476.2379>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

خداوند در سوره مکی صفات، برای اثبات یگانگی خود، برخی باورهای مشرکان را یاد، و بر نادرستی آنها دلایلی اقامه کرده است. از آن میان، به اعتقاد آنها در پیوند میان خدا و الْجَنَّة اشاره کرده و ساحت خدا را از چنین توصیفی منزّه دانسته است: «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجَنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ * سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ * إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» (صفافات: ۱۵۸-۱۶۰؛ ترجمه: و میان خدا و جن‌ها پیوندی انگاشتند و حال آنکه جنیان نیک دانسته‌اند که [برای حساب پس‌دادن] خودشان احضار خواهند شد. خدا منزّه است از آنچه در وصف می‌آورند، به‌استثنای بندگان پاک‌دل خدا). مفسران نسبت الْجَنَّة با خدا در آیه پیش‌گفته را متفاوت ذکر کرده‌اند. برخی از آنها، که نظر خود را به بیشینه مفسران نسبت می‌دهند (برای نمونه، رضا، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۲۶۵)، مراد از الْجَنَّة را ملائکه می‌دانند و معتقدند مشرکان آنها را دختر خدا می‌پنداشتند. گروهی دیگر، مانند قمی (۱۳۶۳)، به ظاهر الفاظ آیه توجه کرده‌اند و آن را به پیوند نَسَبی خدا و جن از نگاه مشرکان مرتبط دانسته‌اند (ج ۲، ص ۲۲۷).

در واکاوی آثار مرتبط با موضوع، به‌ویژه منابعی که به بررسی جن یا ملائکه پرداخته‌اند، به‌رغم گسترده‌گی مباحث و تنوع آنها، منبع مشخصی به‌جز تفاسیر قرآن یافت نشد که به ذکر معنای «الجنة» در آیه مورد بحث بپردازد و نوع نسبت را مشخص کند. هدف پژوهش حاضر بررسی تطبیقی دیدگاه مفسران درباره تفسیر آیه مورد بحث، رفع تناقض آرای بین مفسران و تبیین مراد جدی خداوند است که با کمک منابع کتابخانه‌ای و تحلیل آیات قرآن، همچنین توجه به سیاق، فرهنگ زمان نزول قرآن و معنای لغوی واژه‌ها انجام شده است و قصد دارد به این سؤالات پاسخ دهد که مراد از «الجنة» در آیه مورد بحث چیست؟ نظرات مفسران در تعیین معنای این واژه چه مقومات و ضعف‌هایی دارند؟ و مشرکان به چه پیوندی بین خدا و الْجَنَّة معتقد بودند؟

بررسی مفاهیم

واژه‌های «الجنة» و «نَسَب» در آیه ۱۵۸ سوره صفات دارای معانی مختلف و مصادیق گوناگون بوده و باعث اختلاف در تبیین چگونگی پیوند خدا با جن شده‌اند؛ از این‌رو بررسی دقیق مفهوم این واژه‌ها ضروری است.

الْجَنَّة

این واژه از ریشه ج-ن-ن و در اصل به معنای مطلق پوشش و پنهان شدن (ابن فارس، بی تا، ج ۱، ص ۴۲۱) یا پنهان شده از حواس ظاهری است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۲۰۳) — نظیر کاربرد آن در عبارت «فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي» (انعام: ۷۶) که به معنای پوشش با تاریکی شب است (ابن منظور، بی تا، ج ۱۳، ص ۹۲). در نگاه لغویان مسلمان، در مشتقات دیگر این ریشه نیز معنای ستر و پوشش نهفته است. مثلاً، بهشت را به این خاطر «الْجَنَّة» می‌گویند که از چشم مردم در دنیا پوشیده است (ابن فارس، بی تا، ج ۱، ص ۴۲۱) یا به دلیل پوشش درختان و شاخه‌های آن است (ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۳۰۷). همچنین سپر را به دلیل پوشاندن و محافظت از آسیب «مِجَنّ» می‌گویند (ابن درید، بی تا، ج ۱، ص ۹۳). «جنین»، به دلیل پوشیده بودن در شکم مادر، از این ریشه آمده است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۲۶). به دیوانه نیز از آن جهت «مجنون» گفته می‌شود که عقلش در پوشش است (قرشی بنابی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۶۱) و در آیاتی نظیر «مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ» (سبأ: ۴۶) با توجه به قرآینی همچون سیاق همین معنا اراده شده است (ابن منظور، بی تا، ج ۱۳، ص ۹۶).

از کاربردهای مهم این ریشه در ادبیات عرب کلمه «جن» است که کثرت کاربرد آن در قرآن، روایات و ادبیات قبل از اسلام چشمگیر است. جن به گروهی از موجودات گفته می‌شود که از چشم انسان پوشیده هستند و دیده نمی‌شوند (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۶، صص ۲۰-۲۱) و آیه «إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ» (اعراف: ۲۷) نشان می‌دهد که ابلیس و دیگر طایفه شیاطین به گونه‌ای توان دیدن انسان‌ها را دارند که بشر بدان صورت نمی‌تواند آنها را ببیند و از دیدن جن ناتوان هستند (ابن فارس، بی تا، ج ۱، ص ۴۲۲). بر اساس آیات قرآن، جن از آتش خلق شده است (الرحمان: ۱۵) و همچون انسان دارای تکلیف و عقل است (ذاریات: ۵۶) و با توجه به آیات ۱۱-۱۵ سوره جن، دارای دو گروه موحد و کافر هستند (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۱۲۴).

به نظر برخی از لغویان، جمع «جن» با تعبیر «الْجَنَّة» می‌آید (برای نمونه، نک خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۶، ص ۲۰). گروه دیگر «الْجَنَّة» را همان «الْجَنّ» می‌دانند و تفاوتی بین آنها قائل نیستند (ابن درید، بی تا، ج ۱، ص ۹۳). از مصادیق معروف جن ابلیس است که بر اساس سیاق آیه «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ» (کهف: ۵۰)، با ملائکه به سجده مأمور گشت، هرچند از سنخ آنها نبود.

(ازهری، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۶۶). برخی از مفسران معتقدند که ابلیس نیز از ملائکه بود (برای نمونه، نسفی، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۸۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۱ ص ۷۱)، ولی اکثر مفسران به دلیل تفاوت جنس ملائکه و ابلیس، توان انجام گناه، داشتن ذریه و تأیید برخی روایات معتقد هستند که ابلیس از ملائکه نبود، بلکه از جن بود (برای تفصیل، نک وکیلی، ۱۳۸۶، صص ۱۰۷-۱۰۹).

نَسَب

واژه «نَسَب» از ریشه نَسَب-ب درباره اتصال بین دو چیز با همدیگر به کار می‌رود (ابن فارس، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۲۳)؛ لذا «نَسَب» به معنای خویشاوندان (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۷، ص ۲۷۱)، به‌خاطر ارتباط و اتصال آنها به همدیگر، از این ریشه مشتق شده است (ابن فارس، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۲۳). این اصطلاح معمولاً در مواردی به کار می‌رود که از طریق یکی از والدین اشتراکی با فرد وجود داشته باشد، مانند اتصال فرزندان با والدین یا ارتباط بین برادرزاده‌ها و پسرعموها (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۸۰۱). البته، به نظر برخی، بیشتر در مورد خویشی از طریق پدران به کار می‌رود (ابن سیده، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۲۹).

«نَسَب»، علاوه بر آیه ۱۵۸ سوره صافات، در دو آیه دیگر قرآن نیز به کار رفته است. یکی از آنها آیه ۵۴ سوره فرقان است: «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا» (ترجمه: و اوست کسی که از آب بشری آفرید و او را [دارای خویشاوندی] نسبی و دامادی قرار داد و پروردگار تو همواره تواناست). نسب در این آیه بیانگر ارتباط میان انسان‌ها از طریق زاد و ولد است، همچون ارتباط میان پدر و فرزند یا دو برادر (برای تفصیل، نک مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۵، ص ۱۲۷). مورد دیگر در آیه ۱۰۱ سوره مؤمنون است: «فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ» (ترجمه: پس آن‌گاه که در صور دمیده شود [دیگر] میانشان نسبت خویشاوندی وجود ندارد و از [حال] یکدیگر نمی‌پرسند). این آیه هر نوع خویشاوندی و روابط عاطفی را در روز قیامت نفی می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۸۹).

با توجه به آیه ۵۴ سوره فرقان، عرب به دو نوع خویشاوندی قائل بود: خویشی از طریق نسب و خویشی از طریق مصاهره. ولی در آیه ۱۰۱ سوره مؤمنون «نَسَب» به معنای هر نوع ارتباطی نسبی و سببی به کار رفته است و آیه «إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ» (بقره: ۱۶۶) نیز مؤید بر آن است که هیچ

پیوندی در قیامت برجای نمی‌ماند — چه از طریق نسب حاصل شده باشد و چه از طریق سبب یا روابط دیگر به وجود بیاید. بنابراین کلمه «نسب» در قرآن به معنای هر نوع ارتباط و خویشاوندی به کار رفته است؛ ازاین‌رو، در تعیین معنای نسب در آیه ۱۵۸ سورة صافات، باید ادله و شواهد مختلف را بررسی کرد تا بتوان نوع دقیق ارتباط را مشخص کرد.

بررسی مراد از «الْجَنَّة» در آیه

برای «الْجَنَّة» در آیه ۱۵۸ سورة صافات دو مصداق ذکر شده است:

۱. ملائکه

گروهی از مفسران و علمای لغت «الْجَنَّة» را به ملائکه تفسیر کرده‌اند. دلایل این گروه، که بیشینه مفسران‌اند (شوکانی، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۴۷۵)، به شرح زیر است:

۱.۱. دلایل لغوی

از نظر مفسران و لغویان مسلمان، «جن» در مقابل «انس» لفظ عام است و به هر موجودی گفته می‌شود که با حواس ظاهری دیده نمی‌شود؛ بنابراین هر فرشته‌ای را به دلیل دیده نشدن با حواس ظاهری می‌توان جن نامید (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۲۰۴) و ملائکه در این آیه به دلیل پوشیده بودن از چشم مردم «جن» نامیده شده‌اند (طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۳۳). البته وجه تسمیه‌های دیگری نیز ذکر شده که شاذ هستند. برای نمونه، در روایتی از سدی از ابی‌مالک آمده است (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۵، ص ۱۳۴) که ملائکه را به دلیل نگهبانی از بهشت (= الْجَنَّة) جن می‌گویند (ازهری، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۶۶) یا به دلیل محافظت (= الْجَنَّة) از زمین چنین نامیده شده‌اند (ابن‌منظور، بی‌تا، ج ۱۳، ص ۹۸).

به نظر زمخشری (۱۴۰۷ ق)، جنس ملائکه و جن یکسان است؛ برای همین به آن دسته از این جنس که سرکش و شر هستند جن گفته می‌شود و به دسته دیگری که پاک و خیر هستند فرشته گفته می‌شود و در این آیه ملائکه با اسم جنسشان یاد شده‌اند (ج ۴، ص ۶۴). این سخن زمخشری با آیات قرآن که خلقت جن را از آتش می‌داند (اعراف: ۱۲، حجر: ۲۷، ص: ۷۶، الرحمن: ۱۵) و با روایات نبوی مبنی بر خلقت ملائکه از نور (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۲۲۹۴؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۰۹) مخالف است.

حاصل کلام آنکه به دلیل پوشیده بودن ملائکه می‌توان برای آنها تعبیر «جن» را به کار برد، ولی تشابه معنای لغوی ریشه فقط امکان مطلب را اثبات می‌کند و وقوع آن نیازمند ادله دیگر است. به بیان دیگر، برای این‌که از جهت لغوی اثبات شود که جن در لغت به معنای ملائکه است، باید طرفداران این نظریه ادله دیگری — نظیر کاربرد آن در اشعار عرب قبل از اسلام، کتیبه‌های باستانی، روایات نبوی و تعبیر صحابه — ارائه دهند که در منابع لغوی و تفسیری چنین کاربردی دیده نمی‌شود. از این رو، تشابه معنای لغوی پوشش با پوشیده بودن ملائک از حواس ظاهری نمی‌تواند دلیل بر انتخاب معنای ملائکه باشد.

۲.۱. ادله قرآنی

برخی از مشرکان ملائکه را دختران خدا می‌دانستند. به این باور در برخی از آیات قرآن اشاره شده است و «الْحِجَّة» در آیه ۱۵۸ سوره صافات می‌تواند به همین اعتقاد مشرکان اشاره کند. خداوند در آیات ۱۴۹-۱۵۷ سوره صافات به پیامبر (ص) دستور می‌دهد که از مشرکان بپرسد آیا خداوند دخترانی دارد و شما پسر دارید؟ و آیا آنها شاهد بودند که ملائکه دختران خدا هستند؟:

فَاسْتَفْتِهِمُ الرِّبَّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاثًا وَهُمْ شَاهِدُونَ أَلَا إِنَّهُمْ مِّنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ وَلَدَ اللَّهِ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُّبِينٌ فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ.

ترجمه: پس از مشرکان جویا شو آیا پروردگارت را دختران و آنان را پسران است؟ یا فرشتگان را مادینه آفریدیم و آنان شاهد بودند؟ هشدار که اینان از دروغ‌پردازی خود قطعاً خواهند گفت: خدا فرزند آورده درحالی‌که آنها قطعاً دروغ‌گویان‌اند. آیا [خدا] دختران را بر پسران برگزیده است؟ شما را چه شده؟ چگونه داوری می‌کنید؟ آیا سر پند گرفتن ندارید؟ یا دلیلی آشکار [در دست] دارید؟ پس اگر راست می‌گویید کتابتان را بیاورید.

در این آیات، هم دختر داشتن از خدا منتفی شده است و هم دختر بودن ملائکه. برخی از مفسران با اشاره به این آیات مدعی شده‌اند که این آیات و آیه ۱۵۸ بیانگر یک مطلب هستند و مراد از «الْحِجَّة» در آیه ۱۵۸ نیز ملائکه است (برای نمونه، نک میبدی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۳۰۸). لازمه پذیرش این نظر تکرار مطلبی است که در آیات قبلی آمده و دلیلی بر این تکرار نیست.

۳.۱. ادله روایی

بررسی منابع روایی نشان می‌دهد برخی از تابعین معتقد بودند مراد از الحِجَّة در این آیه ملائکه است. ابوصالح سَمَّان، از علمای نسل اول تابعین، آغازگر این بحث است. به نظر وی، برخی مشرکان معتقد بودند ملائکه دختران خدا هستند (سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۵، ص ۲۹۲). این اندیشه در نسل‌های بعد از مجاهد (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۳، صص ۶۸-۶۹)، عکرمه (سمرقندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۱۵۴)، قتاده (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۷۱۸) و سدی نیز نقل شده است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۳، صص ۶۸-۶۹).

خاطر نشان می‌شود به‌رغم بررسی منابع برخط، چایی و نرم‌افزارهای تخصصی، روایتی از معصومان در ذیل این آیه و چنین انتسابی یافت نشد و روایات مذکور فقط از تابعین نقل شده‌اند که با روایات دیگری از تابعین در تعیین ارتباط جن با خدا در تناقض هستند که در ادامه بحث می‌شود. از سوی دیگر، در برخی از این روایات، ارتباط معنای لغوی کلمه «الحِجَّة» با مستور بودن ملائکه دلیل انتخاب معنای واژه است — نظیر آنچه طبرسی (۱۳۷۲) از قول مجاهد و قتاده نقل کرده است (ج ۸، ص ۷۱۸). اشکال این مطلب در بررسی دلایل لغوی گذشت.

البته استدلال تابعین در توجیه ارتباط لغوی جن با پوشیده بودن فرشتگان نشان می‌دهد که این روایات اجتهاد خود آنهاست. گفتنی است بررسی تاریخی اظهارنظرهای تابعین نشان می‌دهد کوشش برای کشف نسبت «الحِجَّة» با خدا در عصر تابعین، از مکه توسط سعید بن جبیر (ماوردی، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۱۴)، مجاهد (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۳، ص ۶۹) و عکرمه (سمرقندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۱۵۴) آغاز شده و سپس به مدرسه تفسیری عراق در بصره و کوفه رسیده است، به‌گونه‌ای که در روایات قتاده (صنعانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۲، ص ۱۲۸)، سدی (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۳، صص ۶۸-۶۹) و کلبی (سمرقندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۱۵۴) و مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق، ج ۳، ص ۱۵۴) آمده است. آنگاه دیدگاه تابعین با قبول عموم مسلمانان مواجه شده است، به‌طوری‌که اغلب همان دستاورد را بدون بحث خاصی تکرار کرده‌اند.

دقت در روایات نقل شده از برخی نظیر مجاهد و قتاده این نکته را نشان می‌دهد که مشرکان به هر دو نسبت دختر بودن ملائکه و ارتباط با جن باور داشتند. ازجمله در روایت مجاهد آمده است که کفار قریش می‌گفتند ملائکه

دختران خدا هستند و مادران این ملائکه بزرگان جن هستند: «قَالَ كُفَّارُ فُرَيْشٍ: الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللَّهِ، وَ أُمَّهَاتُهُمْ بَنَاتُ سَرَوَاتِ الْجِنِّ» (بخاری، ۱۴۱۰ ق، ج ۵، ص ۳۰۶). این روایت، که با تعبیر دیگری از مجاهد و قتاده نیز نقل شده است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۳، ص ۶۹)، هم ارتباط جن را تأیید می‌کند و هم نتیجه ارتباط با جن، که تولد ملائکه است. بر اساس این روایات، نَسَب اصلی نسبت جن با خداست و نسبت ملائکه با خدا تبعی محسوب می‌شود و هر دو روایت نقل شده از مجاهد و قتاده می‌تواند بیانگر معنای جن برای الْجِنَّة باشد.

این روایات با سیاق آیات سوره در تضاد است، زیرا در آیات ۱۴۹-۱۵۷ همین سوره از باور به دختر بودن ملائکه سخن گفته شده و عطف محتوای آیه ۱۵۸ به جملات قبلی اقتضا می‌کند که معطوف مغایر با معطوف‌علیه باشد؛ لذا لازم است که مراد از این آیه غیر از ملائکه باشد (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۶، ص ۳۶۰).

توضیح آنکه سوره صفات به اتفاق مفسران در مکه نازل شده است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۳، ص ۵). سوره‌های مکی از اصول کلی اسلام مانند توحید، علم غیب، معاد، مجادله فکری با مشرکان سخن گفته (حکیم، ۱۴۱۷ ق، ص ۷۷) و مردم را به پرستش خدای یگانه، خالق آسمان‌ها و زمین دعوت می‌کنند که پیامبران را برای هدایت مردم به حق و راه درست ارسال کرده است (علاف، ۱۴۲۲ ق، ج ۱، ص ۱۷۱). بررسی محتوای کلی سوره صفات نیز با این خصوصیات هماهنگ است. این سوره، که با غرض تنزیه خداوند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۷، ص ۱۲۰) و بر محور موضوع توحید (حوی، ۱۴۲۴ ق، ج ۸، ص ۴۷۳۸) نازل شده است، در آیات ۱-۲۶ تدبیر مقتدرانه خداوند در هستی را تشریح می‌کند، آیات ۲۷-۷۰ پیروی کورکورانه از پدران را موجب گرفتاری مشرکان در عذاب الهی می‌داند و در آیات ۷۱-۱۴۸ به اشتراک رفتار مشرکان مکه با اقوام مستکبر گذشته اشاره کرده و در بخش پایانی سوره (آیات ۱۴۹-۱۸۲) نمونه‌هایی از غیربرهانی بودن باورهای مشرکان را ذکر می‌کند (بهجت‌پور، ۱۳۹۴، صص ۲۵۵-۲۵۷). در این آیات نسبت دختری فرشتگان با خداوند، دروغ‌پردازی مشرکان قلمداد شده است که مشرکان هیچ دلیلی بر آن ندارند (آیات ۱۴۹-۱۵۷). همچنین ساحت پروردگار از اعتقاد آنها مبنی بر نسبت بین خدا و الْجِنَّة مبرا دانسته شده است: «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» (صفات: ۱۵۸-۱۶۰).

بنابراین در آیات قبلی، ساحت خدا از انتساب ملائکه تنزیه شده است، سپس، در این آیات، با التفات از خطاب به غیب، مشرکان را لایق خطاب ندانسته (ابوالسعود، ۱۹۸۳ م، ج ۷، ص ۲۰۸) و باور اشتباه دیگری را یادآوری کرده است تا با دختر دانستن ملائکه معنای یکسانی اراده نکند و دو نسبت اشاره شده در آیات ۱۴۹-۱۶۰ سوره صافات با هم متفاوت باشند (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۶، ص ۳۶۰)؛ لذا تفسیر «الْجَنَّة» به ملائکه دور از سیاق (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۷، ص ۱۷۳) و تفسیر باطلی است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۳، ص ۹۴).
 میبیدی (۱۳۷۱) معنای «الْجَنَّة» را ملائکه دانسته و دلیل تکرار مطلب را بزرگی تهمت مشرکان دانسته است (ج ۸، ص ۳۰۸). این سخن زمانی درست است که معنای دیگری از آیه حاصل نشود و در صورت وجود معنای جدید، نیازی به توجیه دلیل تکرار نیست.

۲. جن

برخی از مفسران مراد از الْجَنَّة در آیه را همان جن می دانند. می توان ادله این گروه را چنین دسته بندی کرد:

۱.۲. آیات قرآن

اطلاق جن بر ملائکه در قرآن رایج نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۹، صص ۱۷۴-۱۷۵) و قرآن در جاهای بسیاری از ملائکه با لفظ «ملائکه» و از جن نیز با لفظ «جن» یاد کرده است؛ لذا عدول از لفظ وضع شده بر جن باعث عدول از حقیقتی می شود که مقصود خدا بوده است (آلغازی، ۱۳۸۲ ق، ج ۳، ص ۵۱۶) و مخالف حکیمانه بودن قرآن است.

تفاوت های اساسی بین جن و ملک در ماده خلقت، عصمت، تناسل و... نیز تفسیر جن به ملائکه را مردود می شمارد (قاسمی، ۱۴۱۸ ق، ج ۸، ص ۲۳۱). تکلیف جن و انس در عبادت پروردگار (ذاریات: ۵۶)، انذار هر دو گروه توسط رسولان الهی (انعام: ۱۳۰)، گمراه کردن دیگران (فصلت: ۲۹) و دستور به پناه بردن از شر هر دو گروه به خدا (ناس: ۶)، امکان عذاب هر دو در جهنم (اعراف: ۳۸، اعراف: ۱۷۹، هود: ۱۱۹) از مواردی است که در مورد ملائکه صدق نمی کند.

همچنین تطبیق ویژگی های جن با ملائکه در آیات سوره جن نشان می دهد جن موجودی غیر از ملائکه است، از جمله یاهو سرائی برخی از جنیان در مورد خدا در آیه ۴ («وَأَنَّهُ كَانَ يَفُولُ سَفِيهًا عَلَى اللَّهِ سَطَطًا»)، زیادت

سرکشی انسان‌هایی که از جن استمداد می‌کنند در آیه ۶ («وَأَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْإِنسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِّنَ الْجِنِّ فَزَادُوهُمْ رَهَقًا»)، استراق سمع آیات قرآن در آیه ۸ و ۹ («وَأَنَّا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجدْنَاهَا مُلِيتٌ حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهَبًا وَأَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَن يَسْمَعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَّصَدًا») و وجود افراد غیر صالح در میان جنیان در آیه ۱۱ و ۱۴ («وَأَنَّا مِنَّا الصَّالِحُونَ وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرَائِقَ قِدَدًا * وَأَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ فَمَن أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا»). بر اساس همین معنا، «ة» در «الْحِنَّة» یا برای تأیید است (نظام الاعرج، ۱۴۱۶ ق، ج ۵، ص ۵۷۷) تا نشان دهد مشرکان برای جن‌های مؤنث چنین نسبتی قائل می‌شدند و یا بیانگر تحقیر است تا شریکان منتسب به خدا را ناچیز جلوه دهد (بقاعی، ۱۴۲۷ ق، ج ۶، ص ۳۴۹).

آیات دیگری از قرآن کریم نیز با اشاره به برخی باورهای مشرکان در انتساب همسرانی از جن به خداوند، ذات باری تعالی را از داشتن دختران و پسران منزّه دانسته و هر نوع فرزند و همسری را از خداوند نفی می‌کند: «وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنِّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَكَ وَتَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ بَدِيعَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنِّي يُكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (انعام: ۱۰۰ و ۱۰۱؛ ترجمه: و برای خدا شریکانی از جن قرار دادند، با اینکه خدا آنها را خلق کرده است و برای او بی هیچ دانشی پسران و دخترانی تراشیدند. او پاک و برتر است از آنچه وصف می‌کنند. پدیدآورنده آسمان‌ها و زمین است. چگونه او را فرزندی باشد در صورتی که برای او همسری نبوده و هر چیزی را آفریده و اوست که به هر چیزی داناست). در این آیه دو دیدگاه درباره شراکت جن مطرح شده است. به نظر برخی، آیه اعتقاد افرادی را بیان می‌کند که هر موجود ناپیدایی را در عبادت پروردگار شریک می‌دانند و برخی نیز معتقدند آیه به کسانی اشاره می‌کند که طایفه جن را شریک خدا یا همسر او می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۳۷۶)؛ اما وجود واژه «صَاحِبَةٌ» در ادامه آیه دیدگاه دوم را تقویت می‌کند. «صَاحِبَةٌ» به معنای زنی است که از آن فرزندی متولد می‌شود (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۱۹۵). بنابراین آیه حداقل نشان می‌دهد برخی مشرکان برای خداوند همسری قائل بودند.

نفی همسر داشتن خداوند از قول جنیان نیز آمده است: «وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبَّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا» (جن: ۳؛ ترجمه: و اینکه او پروردگار والای ما همسر و فرزندی اختیار نکرده است). «صاحبه» در این آیه نیز به معنای زن است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۴، ص ۴۶۲). سخن جنیان در انکار همسری خداوند می‌تواند بر

این باور اشاره کند که معتقد بودند بین خدا و جن رابطه همسری برقرار است؛ بنابراین معنای آیه ۱۵۸ سوره صافات با آیات فوق همسو است و می‌تواند بیانگر نفی ارتباط همسری بین خدا و جن باشد.

۲.۲. روایات

روایاتی که از برخی تابعین رسیده است نشان می‌دهد که مراد از الْجَنَّة همان جن است. از جمله در روایتی از عطیه آمده است که مشرکان می‌گفتند خداوند با برخی زنان ارجمند جن ازدواج کرده است و داماد آنها شده است: «قالوا صاهر إلى كرام الجن» (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۰، ص ۳۲۳۱). باور به نسبت جن با خدا از قول مجاهد (ماوردی، بی‌تا، ج ۵، ص ۷۱)، کلبی (ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۸، ص ۱۷۲) و ابن زید (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۳، ص ۶۹) نیز آمده است. از قناده نیز نقل شده است برخی مشرکان بر این باور بودند که خدا با جن ازدواج کرده و ملائکه حاصل این ازدواج هستند (صنعانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۲، ص ۱۲۸). برخی مفسران سده‌های نخستین نیز بدون اشاره به روایتی خاص نسبت مذکور در آیه را به جن مرتبط می‌دانند. یحیی بن سلام (۱۴۲۵ ق، ج ۲، ص ۸۴۶)، از مفسران سنی تفسیر روایی قرن دوم، و قمی (۱۳۶۳، ج ۲، ص ۲۲۷)، از مفسران شیعه قرن سوم، بر همین عقیده هستند.

برخی مفسران این روایات را نپذیرفته‌اند؛ از جمله فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در نقد آنها گفته است: مصاهره و دامادی با واژه «نسب» نمی‌آید (ج ۲۶، ص ۳۶۰) و ابن عاشور (۱۴۲۰ ق) نیز معتقد است در کتاب‌های لغت چنین معنایی برای «نسب» ذکر نشده است (ج ۲۳، صص ۹۳-۹۴). بررسی معنای لغوی «نَسَب» نظر فخر رازی و ابن عاشور را با تردید مواجه می‌کند. در بررسی معنای لغوی نسب اشاره شد که این واژه در فرهنگ قرآن می‌تواند به هر نوع ارتباط و خویشاوندی به کار می‌رود و در کتاب‌های لغت نیز حتی در مورد انتساب به شهرها، صنایع (ابن منظور، بی‌تا، ج ۱، ص ۷۵۵) و نیز قبایل (حمیری، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۶۵۷۱) به کار می‌رود. از سوی دیگر تفسیر نسب به مصاهره در صدر اسلام از سوی تابعین در روایات فوق نشان می‌دهد که در صدر اسلام چنین معنایی برای «نسب» رایج بوده است.

در گروه دیگری از روایات از جمله روایتی از کلبی و عطیه، مراد از الْجَنَّة همان جن است، ولی نسب شریک قراردادن جن با خدا در خلقت است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۷۱۸) و در روایتی از حسن نیز مراد آیه شریک

قراردادن شیطان — از جنیان — در عبادت خدا است (طوسی، بی تا، ج ۸، ص ۵۳۳). روایات فوق، به رغم این که فقط از تابعین نقل شده‌اند و از صحابه روایتی در این زمینه یافت نشده است، مؤید به سیاق آیه هستند و با شأن نزول آیه و فرهنگ عرب‌ها هماهنگی دارند که در ادامه بحث می‌شود.

۲.۳.۲. شأن نزول آیه و فرهنگ برخی عرب‌های صدر اسلام

آگاهی از وقایع و حوادث صدر اسلام، به عنوان بخشی از قراین کلام الهی، تأثیر چشمگیری در فهم صحیح مفاد آیه و مقصود الهی دارد (برای تفصیل بحث، نک رجبی، ۱۳۸۳، ص ۱۲۲). بررسی شأن نزول آیه ۱۵۸ سورة صافات و فرهنگ عرب‌های صدر اسلام نشان می‌دهد که آیه مورد بحث در نکوهش باور عرب‌ها در نسبت بین خدا و جن نازل شده است. ابن عباس می‌گوید آیه درباره سه طایفه سلیم، خزاعه و جهینه نازل شده است که بین جن و خدا نسبتی قائل بودند (سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۵، ص ۲۹۲). این اعتقاد گاهی به بنی مدلیج نسبت داده شده است (ابوحیان، ۱۴۲۰ ق، ج ۹، ص ۱۲۷). بنی مدلیج بخشی از کنانی‌های عرب عدنانی هستند (کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۱۰۶۱) که فرشتگان را دختران خدا می‌دانستند و بت‌هایی را به شکل دختر ساخته و می‌پرستیدند. بت عزی، که به قریش و کنانه اختصاص داشت، از همین بت‌هایی است که به شکل دختر بود (محمدی یدک، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۲۶۶). عرب قبل از اسلام سه بت منات، لات و عزی را به نام دختران خدا می‌پرستیدند (ابن کلبی، ۱۳۶۴، ص ۱۱۵). در روایتی از مجاهد آمده است، بزرگان قریش می‌گفتند ملائکه دختران خدا هستند. ابوبکر از آنها پرسید، مادر آنها کیست؟ پاسخ دادند دختران اشراف و بزرگان جن هستند. آن‌گاه این آیات نازل شد (سیوطی، بی تا، ص ۱۶۷).

بررسی فرهنگ عرب‌ها در زمان نزول قرآن نیز نشان می‌دهد آنها باور بر این داشتند که بین خدا و جن رابطه برقرار است. برخی از آنها همچون قبیله بنی ملّیح جن (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۵۲) یا شیطان (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۵، ص ۱۳۵) را عبادت می‌کردند و در بیابان‌ها از ترس به جن پناه می‌بردند (عسکری، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۷۹). بنی ملّیح بخشی از خزاعه بودند (کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۱۱۳۷). عمرو بن لُحی، رئیس قبیله خزاعه، اولین بار بت پرستی را در جزیره العرب رواج داد (ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۱۸۷). ارتباط عرب‌ها با جن با اشعار فراوانی عجین شده است (جاحظ، ۱۴۲۴ ق، ج ۶، صص ۳۹۸-۴۴۲)، آنها هر شاعری را با یک جن مرتبط می‌دانستند که شعر را الهام می‌کند (عجینه، ۱۹۹۴ م، ج ۲، ص ۳۸).

نوع نسبت جن

درباره نوع نسبتی که مشرکان بین خدا و الْجَنَّة قائل بودند شش دیدگاه مطرح شده است. در یک دیدگاه مشرکان ملائکه را دختران خدا معرفی می‌کردند و نسبت دختر و پدری بین خدا و ملائکه قائل بودند (برای نمونه، نک مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۳، ص ۶۲۲). از آنجاکه تفسیر جن به ملائکه دارای ضعف‌هایی بود، این تبیین از نسبت نیز ضعیف خواهد بود.

دیدگاه دوم این است که مشرکان جن را دختران خدا (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۲۲۷) یا فرزندان خدا می‌دانستند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۹، ص ۲۲۲). دلیل یا شاهد خاصی برای اثبات این دیدگاه در فرهنگ عرب وجود ندارد.

دیدگاه سوم این است که خداوند خالق خیر و جن خالق شر است و مراد از نسبت مذکور در آیه اشتراک جن در خلقت است. این دیدگاه از عطیه (د ۱۱۱ ق) و کلبی (د ۱۴۶ ق) درباره اعتقادات زناده نقل شده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۷۱۸). در این دیدگاه، «نسب» در معنای مجازی استعمال شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۹، ص ۱۷۴). در برخی از آیات قرآن نیز شواهدی بر اعتقاد به ثنویت مشاهده می‌شود، مانند آیه «وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَإَيَّيَ فَازَ هُبُونِ» (نحل: ۵۱)، که برخی از مفسران این آیه را به باورهای دوگانه‌پرستان مرتبط می‌دانند. اولین بار سمرقندی (۱۴۱۶ ق)، از مفسران قرن چهارم، این دیدگاه را به‌عنوان یکی از نظرات تفسیری در ذیل آیه بدون انتساب به شخص خاصی آورده است (ج ۲، ص ۲۷۷).

مفسران بعدی با اتکا به سیاق آیه این دیدگاه را نپذیرفتند. طباطبایی (۱۳۹۰ ق) منظور آیه را نفی هر گونه فرض غیرتوحیدی می‌داند که می‌تواند شامل خدایان چندگانه شود و تأکید بر خدای واحد در ادامه آیه («إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ») آن را تأیید می‌کند (ج ۱۲، ص ۲۶۹). سبب نزول ذکرشده در ذیل این آیه نیز ارتباط آن با دوگانه‌پرستی را نفی می‌کند. در روایتی آمده است که یکی از مسلمانان خدا را با نام «رحمان» خواند؛ یکی از مشرکان به این کار ایراد گرفت که مسلمانان دو خدا را می‌پرستند و رحمان را خدای دیگری فرض کرد. آیه ۵۱ سوره نحل در رد این دیدگاه نازل شد (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۲، ص ۴۷۲). هرچند مشرکان دیگری نیز خدا را با نام الرحمن

می‌خواندند (فرقان: ۶۰، رعد: ۳۰، زخرف: ۳۳)، ارتباط آیه با ثنویت دشوار است، به‌ویژه که قرآن به گرایش‌های ثنوی مانند مانوی در مقایسه با باورهای ادیان ابراهیمی چندان توجه نکرده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۹۴)، که می‌تواند بیانگر درگیری کمتر مسلمانان با پیروان عقیده ثنویت در عصر نزول قرآن باشد (برای مطالعه بیشتر، نک معموری، ۱۳۹۱، ج ۹، صص ۲۴۴-۲۵۱). بر همین اساس، برخی مفسران نسبت اشتراک خدا و جن در خلقت را از آیه ۱۵۸ سوره صافات برداشت نمی‌کنند. به نظر آنها، آیین دوگانه‌پرستی در مناطقی از ایران رواج داشت و عرب‌های اهل مکه، که مخاطب این آیه بودند، چنین دیدگاهی نداشتند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۹، ص ۱۷۴)، به‌ویژه که ضمیر فاعلی در «جَعَلُوا» به گروهی از کفار قریش و عرب برمی‌گردد (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۵۰). بنابراین نمی‌توان گفت آیه درباره مجوسانی و زنادقه‌ای است که به دوحدایی قائل بودند. آیین ثنویت یا دوگانه‌پرستی در اعتقاد مجوسی‌ها، مانوی‌ها، مزدکی‌ها، دیصانی‌ها و ... بود که در ایران قدیم زندگی می‌کردند (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، صص ۲۷۸-۲۹۰).

در دیدگاه چهارم، بر پایه قولی از حسن، مشرکان جن را با خداوند در عبادت شریک می‌کردند و مراد از نسبت مذکور در آیه همین است (طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۳۳). به نظر قرطبی این دیدگاه صحیح‌تر است، زیرا در آیه «إِذْ نُسَوِّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ» (شعراء: ۹۸) مشرکان شیطان را با خداوند در عبادت برابر می‌دانستند که به دوزخ راه یافتند (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۵، ص ۱۳۵). مکارم شیرازی (۱۳۷۱) نیز معنای نسبت را عام دانسته و آن را شامل هر گونه نسبت و رابطه می‌داند، هرچند جنبه خویشاوندی نداشته باشد، ازجمله پرستش جن، که نوعی شراکت در خدایی است (ج ۱۹، ص ۱۷۵).

این دیدگاه با سیاق آیه ۱۵۸-۱۶۰ سوره صافات منافات دارد، زیرا در ادامه آیه سخن از تنزیه خداوند از صفت خاصی است که مشرکان معتقد هستند: «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ»؛ بنابراین باید «نسب» بیانگر نوعی وصف یا صفت برای جن در ارتباط با خدا باشد. از سوی دیگر، استناد قرطبی به آیه ۹۸ سوره شعراء برای تفسیر آیه و ارتباط آن با آیه مورد بحث دشوار است و دلیلی بر ارتباط تفسیری دو آیه وجود ندارد، به‌ویژه که مخاطب در آیه سوره شعراء همه معبودان دروغین است.

در دیدگاهی دیگر، برخی از مفسران نسبت مذکور در آیه را نسبت برادری بین خدا و ابلیس، از جنیان، قلمداد کرده‌اند. این نظر از ابن عباس (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۳، ص ۶۹)، ضحاک (سمرقندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۱۵۴) و حسن (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۵، ص ۱۳۵) نقل شده است. به نظر فخر رازی، این سخن بهترین تفسیر آیه است که برخی از زنادقه، که قائل به یزدان و اهریمن بودند، خدا و ابلیس را دو برادر می‌دانند: خداوند برادر خیر و ابلیس برادر شر است (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۶، ص ۳۶۰). طبق سخن فخر رازی، مراد از برادری همان قائلان به دوخدایی یزدان و اهریمن و عبادت آن دو است و اشکالات دیدگاه چهارم در این مورد نیز صادق است.

دیدگاه ششم اینکه، طبق روایات متعددی از تابعین، برخی فرقه‌های مشرکان معتقد بودند که خداوند با جن ازدواج کرده است (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۰، ص ۳۲۳۱) و آیه مورد بحث به همین نسبت اشاره کرده و ساحت پروردگار را از آن میرا می‌داند. ارائه چنین معنایی از نسب اشکالات دیدگاه‌های قبلی را ندارد و ادله‌ای که معنای «الْجَنَّة» را به معنای جن تفسیر می‌کردند آن را پشتیبانی و تقویت می‌کند؛ لذا می‌تواند بهترین تفسیر از نسبت مذکور در آیه ۱۵۸ سورة صافات باشد.

نتیجه‌گیری

آیات ۱۵۸-۱۶۰ سورة صافات برای اثبات یگانگی خداوند ساحت پروردگار را از باور مشرکان در نسبت بین خدا و الْجَنَّة منزه می‌داند. تبیین معنای الْجَنَّة و تعیین نوع نسبت از چالش‌هایی است که از صدر اسلام پاسخ‌های متفاوتی به آن داده شده است. بیشینه مفسران، با استناد به سه دلیل نامعتبر، مراد از الْجَنَّة را ملائکه دانسته‌اند: (۱) تشابه معنای لغوی الْجَنَّة با مستور بودن ملائکه، (۲) نظر برخی از تابعین و (۳) اشاره قرآن در آیات دیگر به دختر دانستن ملائکه. بررسی سیاق نشان می‌دهد در آیات قبلی نسبت دختری ملائکه با خداوند دروغ‌پردازی مشرکان شمرده شده؛ سپس، در آیه مورد بحث، به باور دیگر مشرکان اشاره کرده است تا نسبت بین جن با خدا را نیز باطل بداند.

تعدادی دیگری از مفسران نیز مراد از الْجَنَّة را جن دانسته‌اند. دلیل نخست این گروه این است که در آیات دیگر قرآن، جن بر فرشته اطلاق نشده است و از سوی دیگر باور مشرکان به نسبت همسری جن با خدا در آیات دیگری نیز آمده است. دومین دلیل اینکه، روایاتی از تابعین، که مؤید به سیاق و شأن نزول آیه هستند، بر معنای جن

تأکید می‌کنند و برخی از مفسران روایی سده‌های نخست نیز همین معنا را انتخاب کرده‌اند. آخرین دلیل اینکه، تفسیر الْجَنَّةَ به جن با شأن نزول آیه و فرهنگ عرب‌های قبل از اسلام هماهنگ است.

نوع نسبت مذکور در آیه نیز با اختلاف نظر مفسران همراه است. برخی ملائکه و گروهی دیگر جن را دختر خدا پنداشته‌اند. گروهی نیز جن را با خدا در خلقت شر و خیر شریک و برادر دانسته‌اند یا شریک در عبادت قرار داده‌اند. اما روایات متعدد و متظاهر به ادله تبیین معنای جن بهترین تفسیر «نسب» را آن می‌داند که گروهی از مشرکان جنیان را همسران خدا می‌پنداشتند و خداوند در این آیات هر نوع خویشاوندی جن با خدا را نفی کرده است؛ بنابراین مجموع شواهد دال بر معنای جن و نسبت همسری از اتقان بیشتری نسبت به نظریه رقیب برخوردار است.

تعارض منافع

نویسنده هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

منابع

- قرآن کریم (محمد مهدی فولادوند، مترجم). (١٣٧٣). دار القرآن الکریم.
- آل غازی، عبدالقادر. (١٣٨٢ ق). بیان المعانی. مطبعة الترقی.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (١٤١٩ ق). تفسير القرآن العظيم. مكتبة نزار مصطفى الباز.
- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد. (١٣٦٧). النهاية في غريب الحديث و الأثر. مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن درید، محمد بن حسن. (بی تا). جمهرة اللغة. دار العلم للملایین.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل. (بی تا). المحکم و المحيط الأعظم. دار الکتب العلمیة.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (١٤٢٠ ق). تفسير التحرير و التنوير المعروف بتفسير ابن عاشور. مؤسسة التاريخ العربی.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (بی تا). معجم مقاییس اللغة. مكتب الاعلام الاسلامی.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (١٤٠٧ ق). البداية و النهاية. دار الفکر.
- ابن کلبی، هشام بن محمد. (١٣٦٤). الأصنام (احمد زکی باشا، محقق). نشر نو.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی تا). لسان العرب. دار صادر.
- ابوالسعود، محمد بن محمد. (١٩٨٣ م). تفسير ابی السعود: ارشاد العقل السليم الى مزايا القرآن الکریم. دار إحياء التراث العربی.
- ابو حیان، محمد بن یوسف. (١٤٢٠ ق). البحر المحيط فی التفسير. دار الفکر.
- ازهری، محمد بن احمد. (بی تا). تهذیب اللغة. دار احیاء التراث العربی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (١٤١٠ ق). صحيح البخاری. وزارة الاوقاف جمهورية مصر العربیة.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر. (١٤٢٧ ق). نظم الدرر فی تناسب الآيات و السور. دار الکتب العلمیة.
- بهجت پور، عبدالکریم. (١٣٩٤). شناخت نامه تنزیلی سوره های قرآن کریم. مؤسسه تمهید.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (١٤١٨ ق). أنوار التنزيل و أسرار التأویل. دار إحياء التراث العربی.

ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۸ ق). تفسیر الثعالبی المسمی بالجواهر الحسان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.

ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ ق). الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی. دار إحياء التراث العربی.

جاحظ، عمرو بن بحر. (۱۴۲۴ ق). الحيوان. دار الكتب العلمية.

حکیم، سید محمد باقر. (۱۴۱۷ ق). علوم القرآن. مجمع الفكر الاسلامی.

حمیری، نشوان بن سعید. (بی تا). شمس العلوم. دار الفكر.

حوی، سعید. (۱۴۲۴ ق). الاساس فی التفسیر. دار السلام.

خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. هجرت.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. دار القلم / الدار الشامية.

رجبی، محمود. (۱۳۸۳). روش تفسیر قرآن. پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

رضا، محمد رشید. (۱۴۱۴ ق). تفسیر القرآن الحکیم الشهير بتفسیر المنار. دار المعرفة.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الكشف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. دار

الكتاب العربی.

سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم. دار الفكر.

سیوطی، عبد الرحمن بن أبی بکر. (بی تا). لباب النقول فی أسباب النزول. دار الكتب العلمية.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۰۴ ق). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی

نجفی.

شوکانی، محمد. (۱۴۱۴ ق). فتح القدير. دار ابن کثیر.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۶۴). الملل و النحل. الشریف الرضی.

صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ ق). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. فرهنگ اسلامی.

صنعانی، عبدالرزاق بن همام. (۱۴۱۱ ق). تفسیر القرآن العزیز المسمی تفسیر عبدالرزاق. دار المعرفة.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة.
- طریحی، فخر الدین بن محمد علی. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.
- عجینه، محمد. (۱۹۹۴ م). موسوعة اساطیر العرب عن الجاهلیة و دلالاتها. دار الفارابی.
- عسکری، سید مرتضی. (۱۴۱۶ ق). القرآن الکریم و روایات المدرستین. مجمع العلمی الاسلامی.
- علاف، ادیب. (۱۴۲۲ ق). البیان فی علوم القرآن. مكتبة الفارابی.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر. دار إحياء التراث العربی.
- فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. دار الملائک.
- قاسمی، جمال الدین. (۱۴۱۸ ق). تفسیر القاسمی المسمى محاسن التأویل. دار الكتب العلمية.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دار الكتب الاسلامية.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی. دار الكتاب.
- کحاله، عمر رضا. (۱۴۱۴ ق). معجم قبائل العرب القديمة و الحديثة. مؤسسة الرسالة.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). النکت و العیون تفسیر الماوردی. دار الكتب العلمية.
- محمدی یدک، علی. (۱۳۹۰). بنی کنانہ. در مرکز فرهنگ و معارف قرآن کریم (تهیه کننده)، دایرة المعارف قرآن کریم (ج ۶، صص ۲۶۱-۲۷۱). بوستان کتاب.
- مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲ ق). صحیح مسلم. دار الحديث.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- معموری، علی. (۱۳۹۱). ثنویت. در مرکز فرهنگ و معارف قرآن کریم (تهیه کننده)، دایرة المعارف قرآن کریم (ج ۹، صص ۳۴۴-۳۵۱). بوستان کتاب.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ ق). التفسیر الکاشف. دار الكتاب الإسلامی.

- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق). الإختصاص. المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار إحياء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیة.
- مبیدی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱). کشف الاسرار و عدة الابرار معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری. امیر کبیر.
- نسفی، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر النسفی: مدارک التنزیل و حقایق التأویل. دار النفائس.
- نظام الاعرج، حسن بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان. دار الکتب العلمیة.
- وکیلی، الهه. (۱۳۸۶). ویژگی‌های خلقت جن از منظر قرآن و روایات. اندیشه نوین دینی، ۳(۱۱). ۱۰۱-۱۲۵.
- یحیی بن سلام. (۱۴۲۵ ق). تفسیر یحیی بن سلام التیمی البصری القيروانی. دار الکتب العلمیة.

References

- Holy Quran*. (1994). (M. M. Fuladwand, Trans.). Dar al-Quran al-Karim.
- Aal-Ghazi, A. Q. (1962). *Bayan al-ma'ani*. Matbaat al-Taraqqi. [In Arabic].
- Abu al-Saud, M. (1983). *Tafsir Abi al-Sa'ud: Irshad al-'aql al-salim ila mazaaya al-Qur'an al-karim*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Abu Hayyan, M. (1999). *Al-Bahr al-muhit fi al-tafsir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ahmad, K. (1988). *Kitab al-'ayn*. Hijrat. [In Arabic].
- Ajina, M. (1994). *Mawsu'at asatir al-'Arab an al-jahiliyya wa dalalatiha*. Dar al-Farabi. [In Arabic].
- Allaf, A. (2001). *Al-Bayan fi 'ulum al-Qur'an*. Maktabat al-Farabi. [In Arabic].
- Askari, M. (1995). *Al-Qur'an al-karim wa riwayat al-midrasatayn*. Majma al-Ilmi al-Islami. [In Arabic].
- Azhari, M. (n.d.). *Tahdhib al-lughah*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Baqae, I. (2006). *Nazm al-durar fi tanasub al-ayat wa al-suwar*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Baydawi, A. (1997). *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Behjatpur, A. K. (2015). *Shenakhtname-yi tanzili-yi surah-ha-yi Qur'an-i karim*. Muassasa-yi Tamhid. [In Persian].
- Bukhari, M. (1989). *Sahih al-Bukhari*. Wizarat al-Awqaf, Jumhuriyat Misr al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Fadlallah, M. H. (1998). *Min wahy al-Qur'an*. Dar al-Malak. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Hajjaj, M. (1991). *Sahih Muslim*. Dar al-Hadith. [In Arabic].
- Hakim, M. B. (1996). *'Uloom al-Qur'an*. Majma al-Fikr al-Islami. [In Arabic].
- Hawwa, S. (2003). *Al-Asas fi al-tafsir*. Dar al-Salam. [In Arabic].
- Himyari, N. (n.d.). *Shams al-'ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Abi Hatim, A. R. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'azim*. Maktabat Nizar Mustafa al-Baz. [In Arabic].
- Ibn al-Athir al-Jazari, M. (1988). *Al-Nihaya fi gharib al-hadith wa al-athar*. Muassasa-yi Matbuati-yi Ismailiyan. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. (1999). *Tafsir al-tahrir wa al-tanwir al-ma'ruf bi-tafsir Ibn Ashour*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Durayd, M. (n.d.). *Jamhart al-lughah*. Dar al-Ilm lil-Malayin. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (n.d.). *Maqayis al-lughah*. Maktab al-Alaam al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Kalbi, H. (1985). *Al-Asnam*. (A. Z. Pasha, Ed.). Nashr-i No. [In Arabic].
- Ibn Kathir, I. (1986). *Al-bidaya wa al-nihaya*. Dar al-Fikr. [In Arabic].

- Ibn Manzur, M. (n.d.). *Lisan al-‘Arab*. Dar Sadir. [In Arabic].
- Ibn Sidah, A. (n.d.). *Al-Muhkam wa al-muhit al-a‘zam*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Jahiz, A. (2003). *Al-Hayawan*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Kahhala, U. R. (1993). *Mu‘jam qaba‘il al-‘Arab al-qadimah wa al-hadithah*. Muassasat al-Risalah. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Mamuri, A. (2012). Thanawiyyat. Markaz-i Farhang wa Maarif-i Quran Karim (Ed.), *Da‘irat al-ma‘arif-i Qur‘an-i karim* (vol. 9, pp. 344-351). Bustan-i Kitab. [In Persian].
- Mawardi, A. (n.d.). *Al-Nakt wa al-‘uyun tafsir al-Mawardi*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Maybadi, A. (1992). *Kashf al-asrar wa ‘uddat al-abrar ma‘ruf bi-tafsir Khwajah ‘Abdullah Ansari*. Amir Kabir. [In Arabic].
- Mohammadi Yadak, A. (2011). Bani Kinanah. In Markaz-i Farhang wa Maarif-i Quran Karim (Ed.), *Da‘irat al-ma‘arif-i Qur‘an-i karim* (vol. 6, pp. 261-271). Bustan-i Kitab. [In Persian].
- Mufid, M. (1992). *Al-Ikhtisas*. Al-Mutamar al-Aalami li-Alfiyat al-Shaykh al-Mufid. [In Arabic].
- Mughniya, M. J. (2003). *Al-Tafsir al-kashif*. Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic].
- Mustafawi, H. (1989). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur‘an al-karim*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Nasafi, A. (1995). *Tafsir al-Nasafi: Madarik al-tanzil wa haqa‘iq al-ta‘wil*. Dar al-Nafais. [In Arabic].
- Nizam al-Araj, H. (1995). *Tafsir ghara‘ib al-Quran wa ragha‘ib al-furqan*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Qarashi Banaie, A. A. (1992). *Qamus-i Qur‘an*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Qasimi, J. D. (1997). *Tafsir al-Qasimi al-musamma mahasin al-ta‘wil*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qommi*. Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami‘ li-ahkam al-Qur‘an*. Nasir Khosro. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Mufradat al-faz al-Qur‘an*. Dar al-Qalam /Al-Dar al-Shamiyya. [In Arabic].
- Rajabi, M. (2004). *Ravesh-i tafsir-i Qur‘an*. Research Institute of Hawza and University. [In Persian].
- Rashid Reda, M. (1993). *Tafsir al-Qur‘an al-hakim al-shahir bi-tafsir al-manar*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (1985). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur‘an bi-l-Qur‘an wa al-sunnah*. Farhang-i Islami. [In Arabic].

- Salam, Y. (2004). *Tafsir Yahya b. Salam al-Tayyimi al-Basri al-Qirwani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir al-Samarqandi al-musamma bahr al-'ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Sanani, A. R. (1990). *Tafsir al-Qur'an al-'aziz al-musamma tafsir 'Abd al-Razzaq*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Shahristani, M. (1985). *Al-Milal wa al-nihal*. Al-Sharif al-Radi. [In Arabic].
- Showkani, M. (1993). *Fath al-qadir*. Dar Ibn Kathir. [In Arabic].
- Sulayman, M. (2002). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Suyuti, A. R. (1983). *Al-Durr al-manthur fi al-tafsir bi-l-ma'thur*. Kitabkhane-yi Ayatollah al-Uzma Marashi Najafi. [In Arabic].
- Suyuti, Abd al-Rahman ibn Abi Bakr. (n.d.). *Lubab al-Nuqul fi Asbab al-Nuzul*. Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Tabari, M. (1992). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabaai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami lil-Matbouat. [In Arabic].
- Tabatabaai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami lil-Matbuaat. [In Arabic].
- Thaalibi, A. R. (1997). *Tafsir al-Tha'alibi al-musamma bi al-jawahir al-hisan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Thalabi, A. (2001). *Al-Kashf wa al-bayan al-ma'ruf bi-tafsir al-Tha'labi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Turaihi, F. D. (1996). *Majma' al-bahrayn*. Murtadawi. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Vakili, I. (2007). Qoranic properties for Jinn's creation. *Andishe-Novin-e-Dini A Quarterly Research*, 3(11), 101-125. [In Persian].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].